

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Кафедра історії та культури української мови

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПРАКТИКУМ

для студентів напрямку підготовки
6.020303 «Філологія (Українська мова та література)»

Луцьк – 2016

Рекомендовано до друку вченою радою
факультету філології та журналістики
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 1 від 2 вересня 2016 року)

Громик Ю. В. Історія української мови : практикум для студентів напряму підготовки «Філологія (Українська мова та література)». – Луцьк, 2016. – 90 с.

Рецензент: Зінчук Р. С., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови.

Видання являє собою комплект дидактичних матеріалів, що містить дані про структуру курсу, планування практичних занять, а також завдання для самостійної роботи студентів.

Для студентів напряму підготовки «Філологія (Українська мова та література)».

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика дисципліни
Кількість кредитів 5	0203 Гуманітарні науки	Денна форма навчання
	6.020303 «Філологія (Українська мова та література)»	Нормативна навчальна дисципліна
Модулів – 2	Бакалавр	Рік підготовки – 2
Змістових модулів – 3		Семестр – 1
Загальна кількість годин – 150 год.		Лекції – 42 год.
		Практичні заняття – 30 год.
		Консультації – 10 год.
Тижневих годин: аудиторних – 4 самостійної роботи – 3,5		Самостійна робота – 68 год.
		Форма контролю – екзамен

МЕТА І ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Курс історії української мови як одна з навчальних дисциплін історико-лінгвістичного циклу має винятково важливе значення для формування загального мовознавчого світогляду майбутніх філологів. Вивчаючи формування і розвиток фонетичної і морфологічної систем української мови, студенти пізнають основні лінгвальні закони, що визначали розвиток праслов'янської, а згодом української мов. Те, що факти української мови прийнято розглядати в зіставленні з відповідними фактами інших слов'янських та неслов'янських індоєвропейських мов, забезпечує усвідомлення студентами-філологами історико-типологічних рис української мови, її місця серед інших слов'янських мов. У такий спосіб готується надійний ґрунт для ефективного вивчення історії української літературної мови, української діалектології, курсів сучасної української літературної мови, інших слов'янських мов.

Мета викладання навчальної дисципліни – вивчити історію формування і розвитку фонетико-граматичної системи української мови та становлення її історико-типологічних рис.

Вивчення навчальної дисципліни спрямоване на виконання таких завдань: висвітлення проблематики українського глотогенезу, періодизації історії української мови; усвідомлення місця української мови в системі споріднених мов; детальний огляд історії формування української фонетичної системи, еволюції основних звукових явищ української мови; детальний огляд історії формування системи словозміни української мови, відновлення історичних змін словоформ від найдавнішого часу до сучасного стану.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні *знати:*

- суть порівняльно-історичного методу у вивченні мови;
- зовнішні причини та внутрішні стимули розвитку мови;
- періодизацію історії праслов'янської та української мов;
- механізм і стимули процесу формування української народності та української мови;
- історико-типологічні риси української мови, її місце в системі споріднених мов;
- основні тенденції формування і розвитку української фонетичної системи;
- основні тенденції формування і розвитку системи словозміни української мови.

вміти:

- читати і розуміти староукраїнські тексти;
- давати історико-лінгвістичний коментар до звукових явищ української мови;
- давати історико-лінгвістичний коментар до явищ української словозміни;
- відновлювати історичні зміни звуків та словоформ.

**ПЕРЕЛІК ТЕМ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
ІЗ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»**

**Спеціальність «Філологія. Українська мова та література»
2 курс, 1 семестр, денна форма**

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин
Змістовий модуль 1. Походження української мови	
Тема 1. Історія української мови як навчальна і наукова дисципліна	2
Тема 2. Походження української мови	2
Усього годин	4
Змістовий модуль 2. Історична фонетика української мови	
Тема 3. Фонетична система протосхіднослов'янських діалектів праслов'янської мови	4
Тема 4. Звукові зміни спільнослов'янського мовного періоду від IX ст. до початку XI ст.	2
Тема 5. Підсумковий практикум «Відображення в українській мові фонетичних процесів праслов'янського та спільнослов'янського періодів»	2
Тема 6. Занепад редукованих та його наслідки в системі голосних	2
Тема 7. Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних	2
Тема 8. Специфічно українські звукові явища, не пов'язані з занепадом редукованих	2
Усього годин	14
Змістовий модуль 2. Історична морфологія української мови	
Тема 9. Витворення сучасної системи відмінювання іменників	4
Тема 10. Витворення сучасної системи відмінювання займенників	2
Тема 11. Витворення сучасної системи дієслівних форм	4
Тема 12. Витворення сучасної системи відмінювання прикметників	2
Усього годин	12
Разом	30

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАВЧАЛЬНА Й НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

I. Теоретична частина.

1. Предмет, завдання і значення курсу історії української мови.
2. Синхронія і діахронія у вивченні мови.
3. Зв'язок історії мови з іншими науками.
4. Джерела відомостей про історію української мови.
5. Історико-лінгвістичні дослідження в українському мовознавстві.

II. Практична частина.

1. Окресліть завдання історії української мови як науки.
2. З'ясуйте теоретичне (пізнавальне) значення історії української мови як науки.
3. Поміркуйте, яке місце історія української мови займає в системі лінгвістичних навчальних дисциплін.
4. Окресліть практичне значення історії української мови для лінгводидактики. Поясніть, чому вивчення будь-якої мови неможливе без вивчення її історії.
5. Поясніть відмінність між синхронічним і діахронічним вивченням мови.
6. Поясніть суть порівняльно-історичного методу у вивченні мови.
7. Як порівняльно-історичний метод дозволяє з'ясувати спорідненість таких слів різних мов: а) українське *горох*, польське *groch*, словацьке *hrach*, болгарське *grax*, латиське *garsa*, литовське *garšvą*; б) українське *груз*, старослов'янське **ГРЖЗЪ**, польське *grąz* [grɔz], німецьке *Grund*; в) українське *горло*, старослов'янське **ГРЪЛО**, польське *gardło*, чеське *hrdlo*, литовське *gurklys*, давньопрусське *gurle*; г) українське *зуб*, старослов'янське **ЗЪБЪ**, польське *ząb* [zɔb], литовське *žambas*, грецьке *γόμφος* [gomfos]; г) українське *десять*, польське *dziesięć*, литовське *dešimtis*, латинське *decem*, грецьке *δέκα* [deka]; д) українське *сухий*, старослов'янське **СОУХЪ**, литовське *sausas*; е) українське *пам'ять*, польське *pamięć*, литовське *atmintis*, латиське *atmiņa*, латинське *mentis*; є) українське *чистий*, литовське *skýstas* «рідкий»; ж) українське *черпати*, старослов'янське **ЧРПАТИ**, литовське *kirpti*; з) українське *губа*, старослов'янське **ГЪБА**, грецьке *γάμφαι* [gamfai].
8. Як в аспекті діахронії можна обґрунтувати спорідненість таких слів: *кінець* – *споконвіку* – *починати* – *почну* – *початок*; *порожній* – *празник*; *поводир* – *вождь* – *вожак*; *жати* – *жнець* – *дожжинати*; *коса* – *чесати*; *кадити* – *чад*; *плем'я* – *плід*; *дух* – *душа* – *дихати* – *натхнення*.
9. Окресліть джерельну базу історії української мови.
10. З'ясуйте переваги й недоліки писемних пам'яток як джерел інформації для історії української мови. Розкажіть про східнослов'янські писемні пам'ятки найдавнішого часу.

11. Поясніть, чи мають якесь значення для вивчення історії української мови старослов'янські пам'ятки, що постали шляхом перекладу грецьких богослужбових книг на південномакедонський діалект староболгарської мови.

12. Обґрунтуйте значення діалектних даних для вивчення історії української мови чи окремих її явищ.

13. Поміркуйте, яке джерело – діалектне мовлення чи давні писемні пам'ятки – більш цінне для вивчення історії української мови.

14. Доберіть приклади з ономастики (топоніміки чи антропоніміки), які фіксують інформацію, важливу для вивчення історії української мови чи окремих її явищ.

15. Поясніть важливість урахування даних історичних наук для вивчення процесів формування, становлення й розвитку української мови.

16. Чи важливі для вивчення історії української мови чи окремих її явищ дані інших споріднених мов? Обґрунтуйте свою відповідь.

17. Чи важливі для вивчення історії української мови чи окремих її явищ дані неслов'янських мов? Яких?

18. Яку інформацію про становлення окремих явищ української мови несуть лексичні запозичення давнього часу?

19. Поясніть специфіку засвоєння східними слов'янами давньоскандинавських слів *váringr* (варяг) та *Ingvar* (Ігор). Поміркуйте, чи в один час східні слов'яни запозичили ці лексеми.

20. Поясніть специфіку засвоєння східними слов'янами чужомовного слова *ungari* (угри). Чому цей факт важливий для історії української мови.

21. Яку інформацію для з'ясування певних моментів історії східнослов'янських мов дають фінські слова *korsta* «короста», *palttina* «полотно», *talkoo* «толока», *kuontalo* «куделя, кужіль», запозичені зі східнослов'янських діалектів? Це давні чи нового часу запозичення?

22. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний у праці «Про народи» (949 р.) подає такі східнослов'янські власні назви: *Νεασητ* [neasyt] «Неясит, назва дніпровського порогу», пор. старослов'янське **неясытъ** «пелікан»; *Σφεντοσθλάβος* [sventosthlavos] «Святослав»; *Βερούτζη* [verutci] «назва дніпровського порогу», пор. староруське **Вьроучни**, старослов'янське **вьржчни** «який кипить»; *Δερβλενίνοι* [dervleninoi] «деревляни»; *Νεμογάρδας* [nemogardas] «Новгород». Яку інформацію про давньосхіднослов'янські звукові явища містять ці фіксації?

23. Латинське *carpo*, фракське *Karl*, грецьке *μαρμαρος* [marmaros] східні слов'яни при запозиченні сприйняли у варіантах відповідно **коропъ**, **король**, **мороморъ** «мармур». Яку інформацію для історії української мови містять ці факти?

24. Назвіть імена вчених, праці яких мають найбільше значення для розробки історії української мови.

25. Як розглядали проблему статусу і формування української мови у мовознавстві XIX ст.?

26. Як трактували статус та історію української мови у традиційному радянському мовознавстві?

27. Підготуйте розповідь про конкретний внесок якогось одного вченого у вивчення історії української мови.

ТЕМА 2. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

I. Теоретична частина.

1. Зовнішні причини та внутрішні стимули розвитку мови.
2. Проблема українського етно- та глотогенезу.
3. Проблема періодизації історії української мови.
4. Історія виникнення писемності та першої літературної мови у східних слов'ян.
5. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Історико-типологічні риси української мови.

II. Практична частина.

1. Охарактеризуйте вплив зовнішніх чинників на розвиток мови.
2. Окресліть суть процесу диференціації (дивергенції) в розвитку мови.
3. Окресліть суть процесу інтеграції (конвергенції) в розвитку мови.
4. Поясніть механізм виникнення будь-якої загальнонаціональної літературної мови.
5. З'ясуйте зміст понять *мовна інтерференція, субстрат, суперстрат*. Наведіть приклади мовних субстратів та суперстратів у сучасних мовах.
6. Охарактеризуйте внутрішні стимули розвитку мови.
7. Назвіть періоди в історії становлення і розвитку слов'янських мов, окресліть їх хронологічно.
8. Назвіть основні етапи в розвитку праслов'янської мови, окресліть їх хронологічно та охарактеризуйте за найбільш виразними звуковими процесами.
9. Окресліть причини занепаду (розпаду) праслов'янської мовної та етнічної єдності.
10. Опишіть механізм та окресліть стимули процесу формування української та інших східнослов'янських народностей на основі різнодіалектних східнослов'янських племен.
11. Проаналізуйте аргументи «за» і «проти» існування писемності у східних слов'ян до прийняття ними християнства.
12. Розкажіть про поширення на Русі впорядкованого звуко-буквеного письма. Назвіть найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки. Які власне українські мовні риси вони відображають?
13. З'ясуйте інтеграційну роль старослов'янської та слов'янорусської книжних мов в історії східнослов'янських народностей.
14. Розкажіть про різні підходи, які склалися у східнослов'янському мовознавстві щодо змісту поняття *давньоруська мова*.
15. Обґрунтуйте можливість / неможливість, доцільність / недоцільність уживання терміна *давньоруська мова*.
16. У чому, на вашу думку, причини дискусійності проблеми періодизації історії української мови?
17. Відтворіть найбільш прийнятну, на ваш погляд, періодизацію історії української мови. Аргументуйте свій вибір.
18. Назвіть риси, якими українська мова об'єднується в одну групу з білоруською та російською, натомість протиставляється західно- і південнослов'янським.
19. Окресліть риси, спільні для української та білоруської мов.

20. Окресліть риси, спільні для української і російської мов.
21. Назвіть історико-типологічні риси української мови.
22. Охарактеризуйте терміни, якими називали Україну, українців та українську мову в різні історичні епохи.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.
ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 3. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА
ПРОТОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

I. Теоретична частина.

1. Причини, типи звукових змін та їхні наслідки для розвитку системи мови.
2. Найдавніші звукові зміни ранньопраслов'янського періоду.
3. Фонетичні явища, зумовлені дією закону відкритого складу.
4. Палаталізація приголосних у сполуках із *j.
5. Перехідні палаталізації задньоязикових.
6. Фонетична система протосхіднослов'янських діалектів на кінець VIII ст.

II. Практична частина.

1. Назвіть причини змін звукової системи мови.
2. Прокоментуйте різновиди звукових змін за їхніми наслідками для фонетичної системи мови (за функційним значенням). Наведіть 2–3 приклади змін кожного різновиду.
3. Охарактеризуйте типи звукових змін за їхньою залежністю від певних фонетичних умов (від позиції). Наведіть 2–3 приклади змін кожного типу.
4. Поясніть зв'язок фонетичних змін із явищами морфологічного рівня. Доберіть 2–3 оригінальних приклади такого зв'язку.
5. Поясніть зв'язок фонетичних змін із явищами лексичного рівня. Доберіть 2–3 оригінальних приклади такого зв'язку.
6. Окресліть періоди історії української фонетичної системи. Назвіть характерні звукові явища кожного періоду.
7. Назвіть найдавніші звукові зміни ранньопраслов'янського періоду.
8. Доведіть конкретними прикладами, що найдавніші звукові зміни ранньопраслов'янського періоду досі зберігає українська мова.
9. Про походження яких українських приголосних звуків отримуємо інформацію шляхом зіставлення слів *слово* – латинське *clueō*, грецьке κλέος [kleos], *слух* – литовське *klausà*; *прах* – давньоіндійське *púrīsam* «земля, грязь»; *мох* – німецьке *Moos*?
10. Поясніть, чим різнилася специфіка організації складів у ранньопраслов'янський період, з одного боку, та в середньо- і пізньопраслов'янський період, з іншого боку.
11. Доведіть конкретними прикладами, що давні звукові зміни, зумовлені законом відкритого складу, досі зберігає українська мова.
12. Пам'ятаючи, що **ī* > **y* (ы), а **ī* > **ь*, поясніть, як виник звук **i* (и) у праслов'янській мові.
13. Поясніть, як виник у праслов'янській мові звук **ě* (ѣ). Укажіть, якого походження цей звук у староукраїнських словах *цѣлыи*, *звѣзда*, *оу роуцѣ*, *по дроузѣхъ*, *оу кожоусѣхъ*, *цѣсарь*, *цвѣтъ*, *на вѣлцѣхъ*. Аргументуйте свою відповідь.
14. Поясніть, як виник у праслов'янській мові звук **i* (и). Укажіть, якого походження цей звук у староукраїнських словах *пастоуци*, *оученици*, *число*, *дроузи*, *вѣлци*, *жити*.

15. Укажіть співвідношення голосних звуків в етимологічно споріднених словах української та інших індоєвропейських мов: *зять* – литовське *žentas*; *вид* (*видъ*) литовське *vėidas*; *путь* – грецьке *πόντος* [pontos]; *гусь* – німецьке *Gans*; *сніг* (*снѣгъ*) – готське *snaiws*; *друг* – литовське *draugas*; *князь* – давньонімецьке *kuning*; *іти* – литовське *eiti*; *художник* – готське *handags*; *путьо* – давньопруське *panto*; *дух* – литовське *dausas*; *голуб* – латинське *columba*; *частина* – литовське *kimštas*; *кривий* (*кривыи*) – литовське *kreivas*; *мудрий* – литовське *mandrus*. Чим можна пояснити ці співвідношення? Як вимовлялися ці слова у старослов'янській мові?

16. У наведених словах відновіть найдавніші (ранньопраслов'янські) корені і поясніть, як у процесі руйнування дифтонгів виникли наявні в них чергування: *коваль* – *кує*, *слово* – *слух*, *тур* – *тавро*, *тінь* (*тѣнь*) – *таїна*.

17. У наведених словах відновіть найдавніші (ранньопраслов'янські) корені і поясніть, як у процесі руйнування дифтонгічних сполучень голосних із носовими сонорними виникли наявні чергування: *дзвонити* – *звук*, *клятва* – *проклинати*, *гриміти* – *грянути*, *жнива* – *жати*, *м'яти* – *мну*, *путьо* – *пнути*, *дзвеніти* – *дзвякнути*, *обняти* – *обнімаю*.

18. Доведіть конкретними прикладами, що давні звукові зміни, зумовлені законом складового сингармонізму, досі зберігає українська мова.

19. Укажіть історичне підґрунтя чергувань приголосних в українській мові.

20. Пригадайте, як активізація постконсонантного *j змінила фонетичну систему праслов'янської мови. У сучасній українській мові знайдіть по 3 оригінальних приклади, які відображають наслідки йотової палаталізації різних підгруп приголосних.

21. Укажіть хронологію, фонетичні умови та наслідки трьох перехідних палаталізацій задньоязикових. Доберіть по 3 оригінальних приклади, які відображають наслідки цих палаталізацій в українській мові.

22. Визначте походження м'яких шиплячих та свистячих у наведених словах староукраїнської мови: *пастоуґси*, *пастоуґше!* *старьць*, *старьче!* *оуґченица*, *оуґчениче!* *въноуґци*, *въноуґче!* *оуґси*, *въ оуґсѣ*, *оуґшько*, *отьць*, *отьчин*, *витазь*, *слоуґжьва*.

23. Знайдіть відображення перехідних палаталізацій задньоязикових в українській мові: *женитися*, *бочка*, *лице*, *тяжкий*, *грішити*, *темниця*, *дружина*, *у кожусі*, *чадно*, *вовчиця*, *розлучити*, *смішно*, *на бѣрезі*, *сув'язь*, *птиця*, *початок*, *держати*, *сонце*, *молодець*, *грішник*, *у муці*, *ручний*, *колодязь*, *вічно*, *мучити*, *личко*, *жати*, *молодиця*, *душний*, *черв'як*, *кричати*, *цілий*, *місяць*, *книжка*, *жарити*. У кожному випадку вкажіть тип палаталізації задньоязикового та визначте конкретні умови м'якшення.

24. Знайдіть відображення йотової палаталізації; укажіть, які саме консонанти зазнали м'якшення: *пишу*, *душа*, *куплю*, *діжа*, *лечу*, *хрещений*, *калюжа*, *ловля*, *воджу*, *мачуха*, *гуца*, *сиджу*, *плач*, *кручений*, *миу*, *прохожий*, *крапля*, *віщати*, *насичений*, *опуцу*, *плоца*, *люблю*, *ріжу*, *куча*, *ведмежий*, *плювати*, *хочу*, *урожай*.

25. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постав звук [ж] у словах *вожак*, *ніж*, *служба*, *дружити*, *книжка*, *лажу*.

26. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постав звук [ш] у словах *сушити*, *вушко*, *прошу*, *мішати*, *ноша*, *смішно*.

27. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постав звук [ч] у словах *личина*, *галочка*, *початок*, *круча*, *череве*, *чудо*.

28. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постало сполучення звуків [шч] у словах *теща*, *відпуцу*, *блищу*, *товща*, *запущений*.

29. Охарактеризуйте специфіку фонетичної системи протосхіднослов'янських діалектів на кінець VIII ст.

ТЕМА 4. ЗВУКОВІ ЗМІНИ СПІЛЬНОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО МОВНОГО ПЕРІОДУ ВІД ІХ СТ. ДО ПОЧАТКУ ХІ СТ.

I. Теоретична частина.

1. Перші власне східнослов'янські фонетичні зміни ІХ ст. – початку ХІ ст.:
 - а) зміна початкового *je в *o;
 - б) зміна носових голосних ротовими;
 - в) ранні рефлекси *ě (ѣ);
 - г) розвиток повноголосся;
 - г) рефлекси початкових *or, *ol;
 - д) виникнення фарингального [ɣ].
2. Фонетична система протоукраїнських говорів на початок ХІ ст.

II. Практична частина.

1. Укажіть хронологію та схарактеризуйте умови розвитку *je в *o на початку слова.
2. Доведіть, що помітну роль у процесі розвитку початкового *je в *o відіграла аналогія.
3. Запишіть українські відповідники до старослов'янських слів **къльха, ксень, кзеро, ксетръ, кжь, кль**. Прокоментуйте звукові зміни.
4. Поясніть, у якому варіанті східні слов'яни запозичили грецьке слово **ἐξάμιτος** [eksamitos].
5. Прокоментуйте звукове оформлення слів *один, одна, одиниця, єдиний, єднатися, ялина, їжак, Остап, Євстафій, Євдоким, Євдокія, Явдоха, Олена, Єфрем, Охрім*, діал. *єден, єдин, єдна, єлінка, єдиниця, єжак*.
6. Укажіть хронологію та опишіть наслідки втрати східнослов'янськими діалектами носових голосних.
7. Поясніть, чи однаково вимовлялися подані слова у старослов'янській мові та у староукраїнській мові писемного періоду (від ХІ ст.): **дѣвѣть, жгль, клѣтва, зѣбѣ, кѣназь, вѣзати, пѣть, колѣда, масо, памѣть**.
8. Прокоментуйте варіювання кореневих морфем у словах *взяти – візьму, дуги – дму, м'яти – розминати*.
9. Виберіть слова, в яких український звук [a] / [ʼa] продовжує псл. *ę: *сім'я, жати, нап'яти, чад, почати, держати, втяти, клятва, м'яти, мовчати, плем'я, грянути, дзвякнути, жар*. Аргументуйте свій вибір.
10. Поясніть звукові відповідності: *п'ять* – литовське *penktas*, *вузький* – латинське *angustus*, *взяти* – литовське *imti*.
11. За яких умов голосний *ě (ѣ) у східнослов'янських діалектах ще в дописемний період зазнав зміни на *i? Прокоментуйте вплив аналогії на послідовність процесу *ě (ѣ) > *i.
12. Поясніть, чи відбулася у протоукраїнських діалектах дописемного періоду зміна *ě (ѣ) > *i в таких словах: *сидіти*, пор. ст.-сл. **сѣдѣти**; *зіниця*, пор. ст.-сл. **зѣница**; *снігур*, пор. ст.-сл. **снѣгырь**; *синиця*, пор. ст.-сл. **сѣница**; *мізинець*, діал. *мізинець*, пор. ст.-сл. **мѣзиньць**; *замінити*, пор. ст.-сл. **замѣнити**.
13. Укажіть хронологію розвитку східнослов'янського повноголосся. Якими фактами учені аргументують саме такий час появи цієї східнослов'янської звукової риси?

14. Якою причиною зумовлено було розвиток східнослов'янського повноголосся?

15. Схарактеризуйте умови та етапи розвитку східнослов'янського повноголосся.

16. Назвіть південно- та західнослов'янські звукові комплекси, які відповідають східнослов'янському повноголоссяю.

17. Запишіть українські відповідники до старослов'янських слів **плѣва, брада, млѣко, клада, длато, брашьно, врана, клати, брѣгъ, плѣнъ, срѣда, млатъ, шлѣмъ**. Прокоментуйте звукові відмінності.

18. У який час носії указаних мов запозичили зі східнослов'янських діалектів подані слова? Естонська мова: *varblane* – *горобець*, *värten* – *веретено*. Литовська мова: *skavarda* – *сковорода*, *čerpe* – *череп*, *karvojus* – *коровай*. Фінська мова: *parx* – *порох*, *taltta* – *долото*. Це давні чи нового часу запозичення?

19. Поясніть звукові відповідності: *шолом* – німецьке *Helm*; *берег* – німецьке *Berg*; *борода* – литовське *barzda*, німецьке *Bart*, пруське *bordus*; *володіти* – литовське *valgyti*; *порося* – латинське *porcus*; *город* – німецьке *Garten*, англійське *garden* «сад»; *молоко* – англійське *milk*; *сорока* – литовське *šarka*; *ворона* – литовське *varna*; *корова* – литовське *karvė*; *ворота* – литовське *vartai*; *солодкий* – литовське *saldus*.

20. Прокоментуйте наявність в українській мові паралельних форм *ворожий* – *вразий*, *порох* – *прах*, *хороми* – *храм*, *володар* – *владика*, *Володимир* – *Владислав*, *холоп* – *хлопець*, *голова* – *глава*, *боронити* – *брань*, *голос* – *оглашений*, *порожній* – *празник*.

21. Прокоментуйте рефлексію початкових **or*, **ol* в українській мові.

22. Запишіть українські відповідники до поданих праслов'янських слів: **olнь*, **orsti*, **olkъть*, **ormo*, **ortajъ*, **ordlo*, **olkati*, **orstъ*, **orbъ*, **olkomъ*.

23. Розкажіть про відомі вам гіпотези щодо походження українських звуків фарингального щілинного [ɣ] та задньоязикового проривного [ɣ̥].

24. Розмежуйте ті звукові зміни спільнослов'янського мовного періоду (від IX ст. до початку XI ст.), які зумовили якісну перебудову фонетичної системи мови, та ті, які лише змінили частотність (навантаження) певних фонем.

25. Розмежуйте спонтанні та фонетично зумовлені звукові зміни спільнослов'янського мовного періоду (від IX ст. до початку XI ст.)

26. Зробіть порівняльну характеристику фонетичних систем протосхіднослов'янських діалектів станом на кінець VIII ст. та протоукраїнських діалектів станом на початок XI ст.

ТЕМА 5. ПІДСУМКОВИЙ ПРАКТИКУМ
«ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ТА СПІЛЬНОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ»

I. Теоретична частина.

1. Підготуйте узагальнювальну характеристику слов'янських фонетичних систем різного часу:

а) праслов'янської мови раннього періоду (III–II тис. до н. е. – кінець I тис. до н. е.);

б) праслов'янської мови середнього періоду (I тис. до н. е. – III–V ст. н. е.);

в) праслов'янської мови пізнього періоду (V–VI ст. н. е.);

г) протосхіднослов'янських діалектів VI–VIII ст.;

г) протоукраїнських діалектів IX ст. – початку XI ст.

Окресліть фонетичні процеси кожного періоду.

II. Практична частина.

1. Поясніть, на місці яких приголосних і в результаті якого фонетичного явища з'явилися шиплячі у староукраїнській мові у словах **вълчини, чьрница, кричати, жаль, свѣча, вѣчьныи, мачеѡа, медѡвѣжини, чадѡ, дышати, ношоѡ, мажоѡ, горожанинѡ, жалити, сѡшити, пишоѡ, чесати, ѡжою, дроѡжьба, вожоѡ, мълчати**. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

2. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постав звук [ж] у словах *дружу, сніжки, засніжити, ріжу, ріжки, держава, ведмежий, ложка, могу, знеможений, можна, жар, урожай, мужній, сторожа, в'язу, жертва, книжка, довжина, дружба, мажу, жнець, дожинати*. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

3. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постав звук [ш] у словах *душа, душу, душити, душний, вишня, пташка, пташина, прошу, запрошення, мушка, замішу, смішний, смішити, смішу, пастушки, ношу, ноша*. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

4. Поясніть, коли і за яких обставин в українській мові постав звук [ч] у словах *паличка, плече, печаль, червивий, мовчати, личко, час, личити, точити, мовчу, вовчий, чад, нічний, плачу, плачу́, язичник, почну*. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

5. Поясніть, на місці яких приголосних і в результаті якого фонетичного явища з'явилися свистячі у староукраїнській мові у словах **юньць, чьрница, стѡзѡ, польза, слоѡси, на нозѡ, овьца, слоѡзѡ, ловьць, мьрцати, дроѡзи, лице, доѡси, берези, пѡтица, цвисти, сьрдѡце, на рѡцѡ, дьрзати, кѡназь, гаице, жньць, страси, пѡлци, сѡльнѡце, борьць**. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

6. Поясніть походження свистячих: *цїнний, отець, вївця, цвїсти, старець, цїлість, цїлувати, лице, терзати*. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

7. Поясніть, на місці яких приголосних і в результаті якого фонетичного явища з'явилися м'які приголосні у староукраїнській мові у словах **дроѡжоѡ, люблю, рѡжю, творю, вѡпль, гоню, кроѡча, травля, вѡжоѡ, клоню, ломлю, кошоѡ, сажа, коѡпла, колю, ловлю, межа**. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

8. Розмежуйте слова питомі східнослов'янські та запозичені зі старослов'янської мови: **вождѡ, вожакѡ, сажати, насаждати, межа, межда**,

одежа, одежда, жажда, жажа, хожаю, хожденик, сажа, осаждати, вожденик, вожаю, кража, надѣжда. За якими ознаками можливе розмежування?

9. Від поданих слів утворіть нові слова або їхні форми з усіма можливими чергуваннями підкреслених приголосних: *водити*, *друг*, *простити*, *возити*, *ворог*, *колотити*, *ріг*, *пускати*, *мох*, *тяг*, *пастух*, *нарікати*, *мук*, *страх*, *в'язати*, *слуг*, *пекти*, *волог*, *мазати*, *вінок*, *класти*, *книг*, *пустити*, *ликк*. Поясніть історичні причини чергувань приголосних. Укажіть, у який період відбулися ці зміни.

10. Запишіть українські відповідники до старослов'янських слів *плѣва*, *брада*, *млѣко*, *клада*, *длато*, *млѣти*, *краль*, *влѣшти*, *грахъ*, *бращьно*, *влато*, *крава*, *гладъ*, *врана*, *клати*, *брѣгъ*, *плѣнъ*, *краса*, *стрѣшти*, *срѣда*, *млатъ*, *шлѣмъ*. Відтворіть праслов'янські форми цих слів.

11. Відтворіть праслов'янські та старослов'янські форми слів *береза*, *ворон*, *веретено*, *молодий*, *середа*, *колотити*, *дорога*, *полотно*, *борошно*, *колоти*, *соромити*, *мережа*, *колос*, *норов*, *солодкий*.

12. Від праслов'янських форм утворіть старослов'янські та староукраїнські відповідники: **vornъ*, **čerda*, **soldъkъ*, **gorxъ*, **melti*, **korsta*, **volstъ*, **červo*, **storna*, **bergъ*, **volděti*, **zolto*, **melko*, **sormъ*, **solma*, **dervo*, **kolti*, **bolto*, **porsę*.

13. Зіставляючи обидві колонки слів, визначте, чи завжди сполуки *ра*, *ла*, *рѣ*, *лѣ* між приголосними є ознакою старослов'янського походження слів. Відтворіть праслов'янські архетипи.

Староукраїнська мова

черево
оукрѣпити
слѣдъ
холодъ
полонъ
правьда
беречи
горохъ
брати
бороти
середа
стрѣла
ворогъ
класи
долонь
колода
слѣпын

Старослов'янська мова

чрѣво
оукрѣпити
слѣдъ
хладъ
плѣнъ
правьда
брѣшти
грахъ
брати
брати
срѣда
стрѣла
врагъ
класи
длань
клада
слѣпын

14. У споріднених словах знайдіть та прокоментуйте відображення давніх фонетичних процесів праслов'янського чи спільносхіднослов'янського періодів: *страдник* – *страждати*, *м'яти* – *розминати*, *теревити* – *треба*, *чужий* – діал. *чуджий*, *приятель* – *приимати*, *личко* – *лицьовий*, *гриміти* – *грянути*, *горіти* – *жар*, *в'язати* – *вузол*, *крутий* – *скручений*, *вередую* – діал. *вредний*, *розп'яття* – *розпинати*, *ніж* – *пронизати*, *саджати* – діал. *сажати*, *жати* – *прижимати*, *володіти* – *влада*, *утверджуватися* – діал. *утверждатися*, *проклясти* – *проклінати*, *урожай* – діал. *уроджай*, *грязь* – *грузько*, *оголосити* – *глашатай*,

жатка – жнець, начальник – почин, сум'яття – сумнів, освячений – священний, горло – жерти, звук – дзвонити, наука – звичка, прип'яти – припинати, робота – раб, межа – діал. меджа, гіркий – гірчиця, згодом – ждати, холоп – хлопець, морок – мракобісся, нарóджений – діал. рождéний, пам'ятати – поминати, стража – сторожа, пружина – пражка, коса – чесати, трясти – трусити, вухо – подушка, буджу – діал. бужу, кусати – частина, рука – вручити, путо – запона, посаджений – сажка.

ТЕМА 6. ЗАНЕПАД РЕДУКОВАНИХ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ

I. Теоретична частина.

1. Позиції редукованих у праслов'янській мові та в простосхіднослов'янських діалектах.
2. Рефлекси сильних і слабких редукованих у староукраїнській мові.
3. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.

II. Практична частина.

1. Укажіть, коли в праслов'янській мові редуковані стояли в сильній позиції і коли – в слабкій. Чи могли позиції редукованих чергуватися при словозміні або словотворенні?

2. У поданих словах визначте і прокоментуйте позиції редукованих.

грѣчьскѣ, сътънѣ, вѣршина, коупѣць, тѣчьныи, вѣлчица, жѣлтыи, хѣлмѣ, безплѣтныи, кѣрмити, пѣноути, вѣрба, бездѣньныи, чѣрныи, скѣрвити, гѣлтѣька, орьлѣ, дѣлгыи, крѣшька, шѣвьць, гѣрло, оутѣвѣрдити, тѣмьныи, мѣлчати, тѣрпѣти, тѣпѣтати, тѣрговати.

3. Визначте і прокоментуйте позиції редукованих у різних формах того ж слова чи в споріднених словах.

шѣвьць – шѣвьца, рѣпѣтѣ – рѣпѣтати, Пиньскѣ – Пиньска, орьлѣ – орьла, лѣжь – лѣгати, съвѣрати – съвирати, льстѣ – льстѣць, польза – пользыни, Ольгѣ – Ольга, пѣськѣ – пѣська, Смольньскѣ – Смольньска, вѣрънѣ – вѣръныи, правѣда – правѣдьныи, тѣма – тѣмьныи.

4. Розкажіть про розвиток праслов'янських редукованих у староукраїнській мові. Якими рефлексами вони представлені?

5. Як учені відновлюють етапи занепаду слабких редукованих? Укажіть хронологію цих процесів.

6. Прокоментуйте з історичного погляду українське чергування голосних *o, e* з нулем звука.

7. Відновіть давньоруські варіанти наведених словоформ.

Жнець – женця, осел – осла, сотий – сто, книжка – книжок, замок – замка, ручка – ручок, палець – пальця, мішок – мішка, Кролевець – Кролевця, весь – все, творець – творця, хребет – хребта, швець – шевця.

8. До поданих словоформ доберіть російські та відновіть староукраїнські відповідники.

Лев – лева, рот – рота, лоб – лоба, мох – моху.

9. Яка доля редукованих у позиції перед колишніми складотворчими *р, л*? Прокоментуйте приклади: **гѣрбѣ, вѣрхѣ.**

10. Поясніть, яке фонетичне явище відображене в написанні слів. Чи збережені такі староукраїнські варіанти в сучасній українській мові?

Ст.-сл. **скрѣвь** – староукр. **скоровь**.

Ст.-сл. **млѣнии** – староукр. **молонии**.

Ст.-сл. **зрьно** – староукр. **зерено**.

Ст.-сл. **трѣнѣ** – староукр. **теренѣ**.

Ст.-сл. **млѣва** – староукр. **молова**.

Ст.-сл. **стѣлпѣ** – староукр. **столопѣ**.

Ст.-сл. **мрѣтвыи** – староукр. **меретвыи**.

Ст.-сл. **кръмити** – староукр. **коромити**.

Ст.-сл. **тръгъ** – староукр. **торогъ**.

Ст.-сл. **длъгъ** – староукр. **дологъ**.

11. Яка доля редукованих після звичайних (раніше нескладотворчих) **р, л**? Прокоментуйте приклади: **кръвъ** – **кръвавыи**.

12. Яке явище відображають староукраїнські написання **гавлко, глатати, крщенье, слза, трвога, кръв, кршити**?

13. Прокоментуйте звукову структуру українських слів. Розмежуйте українські форми із закономірними рефlekсами сполук **ръ, лъ, рь, ль** та структури, зумовлені аналогією.

Кров – кривавий – діал. керв́авий – у крові – діал. у крові – діал. у криві.

Дрова – діал. дрив́а – діал. дирва́ – дриві́тня – дрові́тня.

Блиск – блищ́ати – блі́скає – діал. блисќає – діал. блéскає.

Криши́ти – діал. кири́ти – кри́хта – діал. кро́ха – діал. кроха́.

Хрест – хресті́ти – діал. (він) хрі́ститься.

Дрож – дрижа́ти – діал. дрожа́ти.

Крини́ця – діал. керні́ця.

Хребет – діал. хрибе́т – діал. хирбе́т.

Брова́ – брови́ – діал. брив́а – діал. мн. брі́ви – чорнобрі́вий.

Ложка – ложкі́ – діал. лі́жка.

Яблу́ня – діал. яблоня́ – діал. ябли́ня.

14. До наведених староукраїнських слів доберіть праслов'янські, старослов'янські та сучасні українські відповідники (за поданим зразком). У кожному випадку визначте позиції редукованих. Прокоментуйте написане.

Староукраїнська мова	Праслов'янська мова	Старослов'янська мова	Сучасна українська мова	Сучасна російська мова
гърло	<i>*gъrdlo</i>	гръло	<i>горло</i>	<i>горло</i>
гльтати				
твьрдын				
дръва				
търнъ				
зьрно				
плъть				
гръмѣти				
кърмити				
оутвьрдити				
вьртѣти				
тръвога				
бльскъ				
жьрдъ				
пърстъ				
мързноутти				
кръвавыи				
вьрба				
кръшити				
бръвъ				
кръшити				

ГЛАГОЛ				
ДРЪЖАТИ				
ДРЪЖАТИ				
БЛЪХА				

15. Запишіть сучасні українські відповідники. Прокоментуйте написане.

БОВРЪ – БОВРА, КОРАБЛЬ – КОРАВЛА, ВЪТРЪ – ВЪТРА, ОГНЬ – ОГНИ, СВЕКРЪ – СВЕКРА, ОУЗЛЪ – ОУЗЛА, ВЕСЛО – ВЕСЛЪ, ЗЕМЛА – ЗЕМЛЬ, ЗЪРНО – ЗЪРНЪ, СЕСТРА – СЕСТРЪ, СОСНА – СОСНЪ, ВЪДРО – ВЪДРЪ, ЖЕРАВЛЬ – ЖЕРАВЛА.

16. У чому суть явища компенсаційного подовження етимологічних *o, *e? У який спосіб це явище пов'язане з історією редукованих?

17. Як писарі передавали на письмі подовжені *ō, *ē?

18. Що таке новий Ѡ?

19. Які версії існують в україністиці щодо шляхів розвитку подовжених голосних *ō, *ē в напрямку до [i]?

20. Чи однаково розвивався давній *ē у словах **печь, женъка**?

21. З'ясуйте причину збереження давніх *o, *e в одних формах та їхній перехід в [i] в інших формах. Запишіть староукраїнські відповідники.

Коня – кінь, носи – ніс, печі – піч, овець – віця, лежати – ліжка, женити – жінка, ночі – ніч, стола – стіл, воля – вільний, село – сільський, каменя – камінь, хмелью – хміль, осені – осінь, шести – шість.

22. Виберіть слова, в яких [i] виступає на місці давніх голосних *o та *e.

Сіль, шість, віра, матір'ю, піч, піп, літо, зілля, він, тіло, сіно, домівка, тінь, діло, сніг, сніп, річ, вітер, стілець, віл, весілля, місяць, молодість, берізка, хміль, ніс, ріжок, мій, жалість, стріла, бій, ріг, не бійся, сірий, вечір, звір, хліб, кінець, грім, білий, рів, кір, дім, діл, мішок.

23. Запишіть староукраїнські відповідники. Поміркуйте, чи закономірні тут перехід *o в [i] або збереження *o.

Будівля, годівля, купівля, торгівля, ловля, Тербовля.

24. Запишіть староукраїнські відповідники. Поміркуйте, чи в кожному випадку тут закономірні перехід *o в [i] або збереження *o.

Візок – візка, кінець – кінця, рівень – рівня, ніготь – нігтя, боєць – бійця, гонець – гінця, пиріжок – пиріжка, ніч – ніченька, кілок – кілка.

ТЕМА 7. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ РЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

I. Теоретична частина.

1. Поява нових груп приголосних.
2. Спрощення в нових групах приголосних.
3. Асимілятивні зміни в нових групах приголосних. Оглушення кінцевих дзвінких приголосних.
4. Асиміляція звуку [й] і поява подовжених приголосних.
5. Дисимілятивні зміни в нових групах приголосних.
6. Утрата звуку [л]. Умови зміни [л] на [ў].
7. Депалаталізація приголосних.

II. Практична частина.

1. Прокоментуйте зміни, які відбулися у вимові поданих слів після занепаду редукованих. Відобразіть сучасну вимову цих слів у фонетичній транскрипції.

дѣскаѣръѣтъ, мѣстьскыи, богомольє, вѣстьникъ, розгревѣлъ, красьныи, рожьство, ногѣти, чьстьныи, мастѣло, къждьныи, стѣлати, братьѣа, съ чѣладью, тьмыныи, на рѣчьцѣ, людьство, съборище, бескорыстьныи, прирекѣлъ, ись чѣго, съвѣгѣлъ, поздыно, съ женою, мѣлва, кѣстьство, когѣти, сьрдьце, выѣрѣлъ, сьдържати, богатьство, донстьно, льгѣко, лнстьк, кръстити, мѣстьникъ, нѣмьчскыи, съ житомъ, полотьно, пѣсьчаныи, женочьство, косьба, носишьса, тыждьни, гѣрньчаръ, събожьк, отъче, моужьскыи, отъци, тѣлкачъ, насъчадѣкы, помогѣлъ, сьдоровыи, богатьство, рольѣа, соудѣа, праздъникъ, оу плашьцѣ, городьчикъ, козачьскыи, съвѣдочьство, дѣлвати, оустьныи, присловьк, съженоуѣтъ, съхѣлъ, острьк, въ книжьцѣ, съ сѣдѣлѣмъ, родьныи, просьба, полѣвъѣтора, ремѣсьльникъ, събирають, стѣтъѣа, ськѣднаньк, роусьскыи, мѣлчаньк, дѣчьцѣ, оумьсьльныи, масьльныи, кочьргаръ, сьрдьчьныи, царьство, съ шоумомъ, стѣклѣанѣка, пискъноуѣти, подѣшьва, пѣрвьшии, сьвѣршити, оубожьство, оумьрѣлъ, властьныи, мѣстьце, льгѣко, сьгрѣшити, лѣжька, дѣлгыи, задѣхлыи, писалѣ, пѣпърьць, текѣлъ, намѣстьникъ, дѣхоръ, сьшилѣ, постѣлалѣ, чѣбан, завистьникъ.

2. Прокоментуйте зміни в групах приголосних у діалектних словах.

Ручнік, молодойці, мѣнчий, порімяти, дѣлейка, продѣхти, нѣжше, блѣмба, горіўка, помошній, блѣкшій, горцѣр, кто, пѣнцѣя, лѣкше, тогдѣшній, сусѣцький, гѣвка, дванѣцѣтъ, подѣврре, прѣмнук, блѣскшій, сумлѣвѣтисѣя, іс пѣчѣлами, плѣкшій, зннштѣжити, ѣзде, солнѣчник, дванѣцѣтъ, колянникі, свѣйба, колѣдѣс, здорѣвлѣ, вѣшшій, в сѣмні, дѣбрѣсць, мѣлник, дорѣкшій, свѣтанѣ, гѣвстук, нѣгдѣ, кождшій, мѣзькшій, сѣняшній, інчшій, молѣшній, штирнѣнцѣтъ, пѣпѣў, дѣзвах, невѣска, дирѣхтор, щѣлншій, подрѣмнѣти.

ТЕМА 8. СПЕЦИФІЧНО УКРАЇНСЬКІ ЗВУКОВІ ЯВИЩА, НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ЗАНЕПАДОМ ЗРЕДУКОВАНИХ

I. Теоретична частина.

1. Історія голосного, що позначався літерою **ѣ**.
2. Зближення голосних **и** та **ы**. Розвиток звукосполук **гы, кы, хы**.
3. Ствердіння приголосних перед **є**.
4. Позиційні зміни голосних.
5. Утрата голосного на початку слова. Протеза.

II. Практична частина.

1. Запишіть сучасні відповідники. Прокоментуйте зміни, які відбулися у вимові поданих слів. Розмежуйте форми з закономірними змінами та такі, що зумовлені аналогією.

чесникъ, жеравль, кяина, ничего, тѣпѣтъ, мачеѣа, вѣковати, кюму, горачни, шьякъ, выгонати, желѣзо, вѣчера, сновати, пришьльъ, господарь, паровѣкъ, жьлтын, льнѣ, без свѣжести, по льдоу, виноватын, шестын, до ножькъ, игѣлъка, льщѣ, холгава, чемоу, орьменинѣ, дегѣтъ, чѣтыри, оу щецѣ, кго, малевати, острын, вѣрлогѣ, щѣка, овѣчарь, богатѣство, чеботарь, окѣно, вѣчерѣти, ковати, онѣ, знакмын, изповѣдникѣ, нашего, чѣрнын, бодакѣ, желоудѣ, гаккъ, кожанѣ, вымогати, семын, тѣпѣцевати, сѣ льноу, зимованык, на челѣ, пѣрхати, гачькъ, слѣза, сѣблекноути, колачѣ.

2. Прокоментуйте зміни в словоформах чи споріднених словах. Розмежуйте форми з закономірними змінами та такі, що зумовлені аналогією.

Четверо – чотирьох – діал. чѣтири, шести – шостий – діал. шѣстий, льоду – діал. лѣду, вѣчера – вѣчорѣти – діал. вѣчерѣти – діал. вѣчером, копійок – копѣчка – діал. копѣйочка, ложечка – без ложок, щѣтина – діал. щотѣнѣ, вѣчора – діал. вѣѣра, діал. желудок – діал. жолудок, щѣдриѣ – діал. Щодруѣа / Щодрѣѣѣ, жолудѣ – діал. желудѣѣ, чорний – діал. чернявий – діал. чернѣло – Чернѣгѣв / Чернѣвѣѣ.

3. Укажіть, якого походження голосний [и] в таких словах.

Зима, тихо, лист, дим, жито, риба, жити, кричати, пити, крити, хитрий, мило, миска, ти, сила, писати, загибель, ви, провина, годити, нива, чотири, триста, малина, правдивий, вѣрити.

4. Наведіть і прокоментуйте приклади позиційних змін голосних, які відомі вам із говірок.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.
ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 9. ВИТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ
ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

I. Теоретична частина.

1. Причини і напрями змін морфологічного рівня.
2. Становлення граматичних категорій іменника.
3. Історія формування сучасної української системи відмінювання іменників.

II. Практична частина.

1. Використовуючи таблицю Додатка 1, визначте давній тип відмінювання іменників.

Локътъ, осьла, хъамъ, върхъ, лебедь, мѣдь, каменикъ, благо, гъртань, соромъ, коло, вельможа, плєма, морокъ, голоубъ, жало, ключъ, ороужикъ, пьръстьнь, гроздь, козьла, голодъ, олень, тѣло, чьсть, чаща, жоуравль, тѣма, дѣтга, колодазь.

2. Використовуючи таблицю Додатка 1, укажіть давній тип відмінювання іменників, їх рід. Прокоментуйте зміни, що відбулися в українській мові у формах цих слів та, можливо, у граматичному значенні роду.

Бры, долонь, господыни, печень, боўкы, азъбоўкы, полъ, соўдин, мъркы, кость, мозоль, милостыни, полемы, пѣсьнь, свинни, бриты, боль, господыни, хороўгы, коры, оўгль, бон, тополь, молиты, вошь, степь.

3. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні форми родового відмінка однини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Меду, тестя, з лісу, сина, льоду, з тіла, до неба, вола, ведмедя, з дому, з бою, від часу, до верху, від роду, зятя, зі світу, до слова, Господа, з каменя – з каменю, з мосту – з моста, з двору – з двора, риби, крові, матері, церкви.

4. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні форми давального відмінка однини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Сусіду – сусідові, сину – синові, Господу – Господеві, лиху – лихові, волю – волові, голубу – голубові, брату – братові, Богу – Богові, гостю – гостеві, небу – небові.

5. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні форми місцевого відмінка однини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

По небу – на небі, по берегу – на березі, на меду – на медові, в домі – по дому, по селу – в селі, по лузі – в лузі, по лісу – в лісі, на сину – на синові, в городі – по городу, у дворі – по двору, у слові – по слову, по заходу – на заході, на рушнику – на рушникові, на батьку – на батькові.

6. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні форми кличного відмінка: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Брате, братику, діду, друже, злочинцю, свате, шевче, мудрецю, голубе, молодче, Господи, тестю, Боже, коню, батьку, сину, митцю, матусю, зоре, дочко, доню, радосте.

7. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, запишіть у давніх формах подані словосполучення. До кожного випадку запишіть також давню форму називного множини.

Два воли, два брати, два вікна, два сини, дві руки, два береги, два плеча, дві мухи, два голуби, два ведмеді, два зяті, два болота, два вовки, два села.

8. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні форми називного множини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм. До кожної словоформи запишіть давній її варіант.

Круги, друзі, слова, сини, ночі, книги, вуси – вуса, дерева, зяті, гуси, монахи, сусіди, гості, дими, мухи, рукави – рукава, вояки, плечі, звірі, воли, груди, солі, мохи, куми, черви, хліби – хліба, береги, голуби, ведмеді, вояки, панове, страхи, тіла, вівса, руки, уші – вуха.

9. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні діалектні форми називного множини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Вояци, людкове, дома, синове, царіє, братове, місяця, парібци, трактора, монаси, свідкове, холода, гусі, кости, жебраци, плеча.

10. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні форми родового множини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні іменникові форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Коней, без чобіт, братів, зятів, нема циган, голубів, кілька раз, звірів, без черевик, гостей, коренів, волів, відер, яблук, вікон, синів, зятів, морів, полів – піль, чуд – чудес, слів, відкриттів, рук, свиней, баб – бабів, мишей, бур, сімей, породіль – породілей, старост – старостів, матерів.

11. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, запишіть давні форми родового множини поданих іменників жіночого роду. До записаних форм доберіть сучасні українські відповідники, прокоментуйте відмінності.

Ѕъсна, искра, сестра, земля, п'ѣснь, боўкы, цьркы, бры.

12. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні паралельні форми знахідного відмінка: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Зрізав дуб – зрізав дуба, написав лист – написав листа, взяв ніж – взяв ножа, обрізав ніготь – обрізав нігтя, кинув камінь – кинув каменя, пасу воли – пасу волів, запряг коні – запряг коней, маю діти – маю дітей, пасу корови – пасу корів.

13. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні паралельні форми орудного множини: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

Конями – кіньми, гостями – гістьми, чоботами – чоботями – чобітьми, крилами – крильми, колінами – коліньми, сльозами – слізьми, свинями – свиньми.

14. Використовуючи таблиці Додатків 1 та 2, прокоментуйте сучасні діалектні форми іменників: розмежуйте давні (первинні) та вторинні форми; поясніть виникнення вторинних форм.

До дівчині, із солею, до хатей, без меда, без матера, плеча болять, з ліса, з зубома, штирі яблуці, моє життє, душою, душе співає, з молодицев, у гостьох, стежкею, з дїтьма, без тіни, під долоньов, тая церков, два місяця, лодонь, під водов, співав усім гостьом, без піска, з косаром, без любови, по межох, дай тельові, весіллям, пальцема, під гайом, з верха, до теї хаті, іду польом, на версі, поросьом, дві години, моє імено, вош, з кровєю, рання порє, зо злости, сорок рік мені, морков виросла, на долоньох, за дочком, без цеглі, з таздиньов, с пастухома, до неділи, без сльозей, до смерти, занеси дїтьом, на долони, коровайом, три фляшиці, весіле, любва в серци, у твоїх очох, з телетом, з щавля, помнятаю тії пани, бура, миш.

**ВИЗНАЧЕННЯ ДАВНЬОГО ТИПУ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ
ЗА ФЛЕКСІЄЮ НАЗИВНОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ**

Флексія	Додаткові умови	Давній тип відмінювання
-а	іменники жіночого та чоловічого роду з основою на твердий приголосний: сестра, вдова	вокалічні основи на *ā
	іменники жіночого та чоловічого роду з основою на історично м'який шиплячий та ц: душа, оулиця	вокалічні основи на *jā
-а	іменники жіночого роду: земля, воля	вокалічні основи на *jā
	іменники середнього роду, що при відмінюванні мають суфікс -ен-: имя – имене, племя – племене	консонантні основи на *n
	іменники середнього роду, що при відмінюванні мають суфікс -ат-: агна – агнатє, теля – телатє	консонантні основи на *t
-є, -к	всі	вокалічні основи на *jō
-ъ	в найдавніший період – тільки 17 іменників чоловічого роду: сынъ, домъ, волъ, полъ, медъ, ледъ, плодъ, родъ, даръ, миръ, верхъ, грѣхъ, санъ, станъ, чинъ, радъ, дьлгъ	вокалічні основи на *y
	решта	вокалічні основи на *ō
-и	тільки 2 іменники жіночого роду: мати, дъчи , що при відмінюванні мають суфікс -ер-: матере, дъчере	консонантні основи на *r
	всі іменники на -чини, -ыни (ловъчини, богыни), а також іменники мълани, соудни, ладни, свинни	вокалічні основи на *jā
	решта	вокалічні основи на *jō
-о	тільки 6 іменників середнього роду: небо, чудо, коло, слово, тѣло, дерево , що при відмінюванні мають суфікс -ес-: небеса, чудеса	консонантні основи на *s
	решта	вокалічні основи на *ō
-ь	всі іменники жіночого роду (печь, радость), іменники чоловічого роду на -дъ, -тъ, -бъ, -вь, -сь (господъ, голувь), а також огнь, оугль, звѣрь	вокалічні основи на *i
	більшість іменників чоловічого роду, крім огнь, оугль, звѣрь та тих, що закінчуються на -дъ, -тъ, -бъ, -вь, -сь	вокалічні основи на *jō
-ы	іменники чоловічого роду, що при відмінюванні мають суфікс -ен-: камы – камене	консонантні основи на *n
	іменники жіночого роду, що при відмінюванні мають суфікс -ъв-: боуки – боукъве, кры – крьве	вокалічні основи на *y

**ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ
У МОВІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН НАЙДАВНІШОГО ПЕРІОДУ**

Таблиця 1

Відмінювання іменників з основами на *ā, *jā

Відмінок	Твердий різновид на *ā		М'який різновид на *jā	
о д н и н а				
Н.	жена	нога	земла	доуша
Р.	жены	ногы	землѣ	доушѣ
Д.	женѣ	нозѣ	земли	доуши
З.	женоу	ногоу	землю	доушоу
О.	женою	ногою	землею	доушею
М.	женѣ	нозѣ	земли	доуши
К.	жено	ного	земле	доуше
м н о ж и н а				
Н.	жены	ногы	землѣ	доушѣ
Р.	женѣ	ногѣ	земль	доушѣ
Д.	женамѣ	ногамѣ	землямѣ	доушамѣ
З.	жены	ногы	землѣ	доушѣ
О.	женами	ногами	землями	доушами
М.	женахѣ	ногахѣ	земляхѣ	доушахѣ
д в о ї н а				
Н. – З.	женѣ	нозѣ	земли	доуши
Р. – М.	женоу	ногоу	землю	доушоу
Д. – О.	женама	ногама	земляма	доушама

Таблиця 2

Відмінювання іменників з основами на *ǫ

Відмінок	Твердий різновид		
о д н и н а			
Н.	столѣ	дроугѣ	село
Р.	стола	дроуга	села
Д.	столоу	дроугоу	селоу
З.	столѣ	дроугѣ	село
О.	столѣмь	дроугѣмь	селѣмь
М.	столѣ	дроугѣ	селѣ
К.	столѣ	дроуге	–
м н о ж и н а			
Н.	столы	дроугы	села
Р.	столѣ	дроугѣ	селѣ
Д.	столомѣ	дроугомѣ	селомѣ
З.	столы	дроугы	села
О.	столы	дроугы	селы
М.	столѣхѣ	дроугѣхѣ	селѣхѣ
д в о ї н а			
Н. – З.	стола	дроуга	селѣ
Р. – М.	столоу	дроугоу	селоу
Д. – О.	столома	дроугома	селома

Таблиця 3

Відмінювання іменників з основами на *jō

Відмінок	М'який різновид			
О д н и н а				
Н.	конь	отць	кран	поле
Р.	конѧ	отцьѧ	краѧ	полѧ
Д.	коню	отцю	краю	полю
З.	конь	отць	кран	поле
О.	коньмь	отцьмь	краьмь	польмь
М.	кони	отци	кран	полн
К.	коню	отчє	краю	–
М н о ж и н а				
Н.	кони	отци	кран	полѧ
Р.	конь	отць	кран	поль
Д.	конемь	отцьемь	краьмь	полемь
З.	конѣ	отцьѣ	краѣ	полѧ
О.	кони	отци	кран	полн
М.	конихъ	отцихъ	кранхъ	полнхъ
Д в о ї н а				
Н. – З.	конѧ	отцьѧ	краѧ	полн
Р. – М.	коню	отцю	краю	полю
Д. – О.	конема	отцьема	краьма	полема

Таблиця 4

Відмінювання іменників із основою на *j

Відмінок	Однина	Множина	Відмінок	Двоїна
Н.	сынъ	сынове	Н. – З.	сыны
Р.	сыноу	сыновъ	Р. – М.	сыновоу
Д.	сынови	сынъмь	Д. – О.	сынъма
З.	сынъ	сыны		
О.	сынъмь	сынъми		
М.	сыноу	сынъхъ		
К.	сыноу	–		

Таблиця 5

Відмінювання іменників з основою на *i

Відмінок	Жін. рід	Чол. рід	Жін. рід	Чол. рід
О д н и н а		М н о ж и н а		
Н.	кость	гость	кости	гостинє, -ьк
Р.	кости	гости	костин, -ьн	гостин, -ьн
Д.	кости	гости	костъмь	гостъмь
З.	кость	гость	кости	гости
О.	костю, -ью	гостъмь	костъми	гостъми
М.	кости	гости	костъхъ	гостъхъ
К.	кости	гости	–	–
Д в о ї н а				
Н. – З.	кости	гости		
Р. – М.	костю, -ью	гостю, -ью		
Д. – О.	костъма	гостъма		

Таблиця 6

Відмінювання іменників із основою на *ї

Відмінок	О д н и н а	М н о ж и н а
Н.	БОУКЫ	БОУКЪВЕ
Р.	БОУКЪВЕ	БОУКЪВЪ
Д.	БОУКЪВИ	БОУКЪВЪМЪ
З.	БОУКЪВЪ	БОУКЪВИ
О.	БОУКЪВИЮ, -ЬЮ	БОУКЪВЪМИ
М.	БОУКЪВЕ	БОУКЪВЪХЪ
К.	БОУКЫ	–

Д в о ї н а	
Н. – З. – К.	БОУКЪВИ
Р. – М.	БОУКЪВОУ
Д. – О.	БОУКЪВЪМА

Таблиця 7

Відмінювання іменників із давніми консонантними основами

Відмінок	Чоловічий рід	Жіночий рід
О д н и н а		
Н.	КАМЫ	МАТИ
Р.	КАМЕНЕ	МАТЕРЕ
Д.	КАМЕНИ	МАТЕРИ
З.	КАМЕНЬ	МАТЕРЬ
О.	КАМЕНЬМЪ	МАТЕРИЮ, МАТЕРЬЮ
М.	КАМЕНЕ	МАТЕРИ
К.	–	МАТИ
М н о ж и н а		
Н.	КАМЕНЕ	МАТЕРИ
Р.	КАМЕНЪ	МАТЕРЬ
Д.	КАМЕНЬМЪ	МАТЕРЬМЪ
З.	КАМЕНИ	МАТЕРИ
О.	КАМЕНЬМИ	МАТЕРЬМИ
М.	КАМЕНЬХЪ	МАТЕРЬХЪ
Д в о ї н а		
Н. – З.	КАМЕНИ	МАТЕРИ
Р. – М.	КАМЕНОУ	МАТЕРОУ
Д. – О.	КАМЕНЬМА	МАТЕРЬМА

Відмінювання іменників із давніми консонантними основами

Відмінок	<i>Середній рід</i>		
О Д Н И Н А			
Н.	ИМѦ	ТЕЛѦ	СЛОВО
Р.	ИМЕНЕ	ТЕЛѦТЕ	СЛОВЕСЕ
Д.	ИМЕНИ	ТЕЛѦТИ	СЛОВЕСИ
З.	ИМѦ	ТЕЛѦ	СЛОВО
О.	ИМЕНЬМЪ	ТЕЛѦТЬМЪ	СЛОВЕСЬМЪ
М.	ИМЕНЕ	ТЕЛѦТЕ	СЛОВЕСЕ
К.	–	–	–
М Н О Ж И Н А			
Н.	ИМЕНА	ТЕЛѦТА	СЛОВЕСА
Р.	ИМЕНЪ	ТЕЛѦТЬ	СЛОВЕСЪ
Д.	ИМЕНЬМЪ	ТЕЛѦТЬМЪ	СЛОВЕСЬМЪ
З.	ИМЕНА	ТЕЛѦТА	СЛОВЕСА
О.	ИМЕНИ	ТЕЛѦТЫ	СЛОВЕСЫ
М.	ИМЕНЬХЪ	ТЕЛѦТЬХЪ	СЛОВЕСЬХЪ
Д В О Ї Н А			
Н. – З.	ИМЕНѢ	ТЕЛѦТѢ	СЛОВЕСѢ
Р. – М.	ИМЕНОУ	ТЕЛѦТОУ	СЛОВЕСОУ
Д. – О.	ИМЕНЬМА	ТЕЛѦТЬМА	СЛОВЕСЬМА

ТЕМА 10. ВИТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

I. Теоретична частина.

1. Розмежування особових та неособових займенників у староукраїнській мові. Морфологічні та синтаксичні ознаки особових та неособових займенників.
2. Особливості відмінювання особових та зворотного займенників.
3. Становлення предметно-особових займенників.
4. Формування сучасної парадигми неособових займенників.

II. Практична частина.

1. Використовуючи таблицю 1, зіставте староукраїнські та сучасні відмінкові форми особових та зворотного займенників. Серед сучасних займенникових форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 1

Однина			
Н.	язъ (я)	ты	—
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мьнѣ (мънѣ)	тобѣ (тебѣ)	собѣ (себѣ)
	ми	ти	си
З.	мя	тя	ся
	мене	тебе	себе
О.	мъною	тобою	собою
М.	мьнѣ (мънѣ)	тобѣ (тебѣ)	собѣ (себѣ)
Множина			
Н.	мы	вы	—
Р.	насъ	васъ	—
Д.	намъ	вамъ	—
	ны	вы	—
З.	ны	вы	—
	насъ	васъ	—
О.	нами	вами	—
М.	насъ	васъ	—
Двоїна			
Н. – З.	вѣ	ва	—
Р. – М.	наю	ваю	—
Д. – О.	нама, на	вама, ва	—

2. Використовуючи таблицю 1, прокоментуйте сучасні діалектні форми особових та зворотного займенників. Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Дай мині слово, сказав міні нести, принеси мні грушку, дайте ми гуску, будеш ми в помічи, він тобі брат, взяв собі гроби, скажу тобі байку, голову ти зотнемо, што оні ті гварат, повезлисте си зерно, пусть ми до мамы, ты мня не

выдыш, домів тя доведу, взяв діти на ся, зо мнов будеш, ис тобов не піду, за собов поведу, пушыльсте за мном, з тобом не му жыти, з на́ма тя выділи.

3. Використовуючи таблицю 2, зіставте староукраїнські та сучасні відмінкові форми предметно-особових займенників. Серед сучасних займенникових форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 2

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	онъ	оно	она
Р.	кго		кѣ
Д.	кмоу		ки
З.	и, кго	є, кго	ю, кѣ
О.	имь		кю
М.	кьмь		ки
Множина			
Н.	они	она	оны
Р.	ихъ		
Д.	имъ		
З.	ѣ	а	ѣ
О.	ими		
М.	ихъ		
Двоїна			
Н. – З.	а	и	
Р. – М.	кю		
Д. – О.	има		

4. Поясніть особливості і причини появи протетичного [н] у частині відмінкових форм предметно-особових займенників.

5. Використовуючи таблицю 2, прокоментуйте сучасні діалектні форми предметно-особових займенників. Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

А вин тамка не був, хай вун мині скаже, овун тя увідів, йон поехав в место, вна тутай не була, йона пошла з доми, а його відівем, була в його вдома, знаю нього давно, вун його ни знає, знаю го здавна, не зналам неї, в єї спитай, в їхь возьмеш, я єї не знаю, вун йому брат, занесі йому гроши, скажи му за сина, на ню ся подівлю, под їм конь вороні, з єю не пуйду, з нев я не буду, на йому шапка, на єї не вженюса, ме́дже німа ходжу.

6. Використовуючи таблиці 3 і 4, прокоментуйте форми вказівних займенників *ть, сь* та їх сучасних відповідників *той, цей*. Серед сучасних займенникових форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 3

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	тѣ	то	та
Р.	того		тоѣ
Д.	томоу		тои
З.	тѣ, того	то	тоу
О.	тѣмь		тою
М.	томь		тои
Множина			
Н.	ти	та	ты
Р.	тѣхъ		
Д.	тѣмь		
З.	ты	та	ты
О.	тѣми		
М.	тѣхъ		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Двоїна			
Н. – З.	та	тѣ	тѣ
Р. – М.	тою		
Д. – О.	тѣма		

Таблиця 4

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	сь	се	си
Р.	сеґо		сеѣ
Д.	сеґоу		сеи
З.	сь, сеґо	се	сию, сю
О.	симь		сею
М.	семь		сеи
Множина			
Н.	си, сии	си	сѣ, сѣѣ
Р.	сѣхъ		
Д.	симь		
З.	сѣ, сѣѣ	си	сѣ, сѣѣ
О.	сими		
М.	сѣхъ		
Двоїна			
Н. – З.	сѣ, сѣѣ	си, сии	си, сии
Р. – М.	сею		
Д. – О.	сѣма		

7. Використовуючи таблиці 3 і 4, прокоментуйте сучасні діалектні форми вказівних займенників. Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Тая жінка казала, сée слово не чула, тот тазда, тое дитя все плаче, цої чоловік замучив, тота жéна, сéго селá не миніть, тої пісні не чула, сеї хáти не було тогді, теї душі не спаслі, до цéї сусідки не йдіте, скажі том хлопцу, заніс ті жінці, сюю пісню не спамитáю, за тою хáтою, під сéю ліпою, з тéю дівчиною, пуд сéю берéзою, с тов жінков, за сев дорóгов, з том бáбом, на том мосту́, в тамтóму рóци, тіс люди, без цїх слов, з цїми дїтьми, за тїма грошїма.

8. Використовуючи таблиці 5 і 6, прокоментуйте форми присвійних займенників *мои, твои, свои, нашъ, вашъ* та їх сучасних відповідників. Серед сучасних займенникових форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 5

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	мои	моє	мога
Р.	моєго		моєѣ
Д.	моємоу		моєи
З.	мои, моєго	моє	мою
О.	моїми		моєю
М.	моїми		моєи

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Множина			
Н.	мои	мога	моѣ
Р.	моїхъ		
Д.	моїми		
З.	моѣ	мога	моѣ
О.	моїми		
М.	моїхъ		
Двоїна			
Н. – З.	мога	мои	мои
Р. – М.	моєю		
Д. – О.	моїми		

Таблиця 6

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	нашъ	наше	наша
Р.	нашого		нашеѣ
Д.	нашомуу		нашеи
З.	нашъ, нашего	наше	нашоу
О.	нашими		нашею
М.	нашими		нашеи

Множина			
Н.	наши	наша	нашѣ
Р.	нашихъ		
Д.	нашимъ		
З.	нашѣ	наша	нашѣ
О.	нашими		
М.	нашихъ		
Двоїна			
Н. – З.	наша	наши	наши
Р. – М.	нашею		
Д. – О.	нашими		

9. У поданих реченнях знайдіть займенники, проаналізуйте їх за такою схемою:

Займенник	Початкова форма	Розряд за значенням	Рід	Число	Відмінок	Відмінкова форма (первинна чи вторинна)

1. мы великий князь витовтъ. дали ксмо сюю нашуоу грамотоу бедрихоу. што держить от насъ двѣ селници. 2. и онъ, видѣа такои кго недобрыи умыслъ, едѣа ушовъ от него. 3. възвысила бо ксть ваю, а наю погоубила ксть. 4. жрѣвни грѣшьника да испадеть на ню. 5. хочемъ кго поставити на соудѣ. 6. онъ от нѣвакои великои злобности ударилъ кго палкою въ голову и пробылъ кмоу голову до кровѣ. 7. козакъ звалъ кго к собѣ въ дворъ. 8. кто пондетъ на мене королеви помагати на моѣ неприателѣ безо встакое хитрости. 9. милостивыи королю. прошоу твое милости оучини ми право. 10. а брата своєго столъ пороучи правити близъкоу своємоу остромироу. 11. га хведка пашкова дочка. сознаваю сим мом листом хто на него посмотрит алибо чтоучи кго оуслышит доровала ксми своєю доброю волею моужа своєго пана василиа хребтовича своими имени отчизными. 12. я своіма очима бачил, що у ставку харьковском еи злѣ дѣхи утопили.

10. У поданому діалектному матеріалі знайдіть займенники, проаналізуйте їх за такою схемою:

Займенник	Початкова форма	Розряд за значенням	Рід	Число	Відмінок	Відмінкова форма (первинна чи вторинна)

1. То не горнець, што в нѣм їсти не варат, то не дѣвка, што за ню не гварат. 2. Так домѣв кортит, аж ми серце болит. 3. Кто до меду ближе, тот і локтѣ лиже. 4. Не каждый чоловік, тко шапку мат на голові. 5. Ко неправду божит, головов наложит. 6. Лем гук свиня має, то всюда го пхає, а якби ще роги мала, то всіх би попробивала. 7. Не пхай писок, де тя не просят. 8. Свацѣли лем тотѣ жены, котры мали діты. 8. И паця такой не є, як чоловік, кедь ся вп'є. 9. З єю

посваритса, як з гори скотитса. 10. Людъом повна піч горит, а мні їдно поліно не хоче. 11. Брат себі рад. 12. Попалоси мі, як сліпуй курці зерно. 13. Не виштко мед, што солодкоє. 14. Я б йому дав би, коб догнав би.

ТЕМА 11. ВИТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ДІЕСЛІВНИХ ФОРМ

I. Теоретична частина.

1. Граматичні категорії дієслова в історії слов'янських мов. Структурні класи дієслів.
2. Історія форм теперішнього часу.
3. Історія форм минулого часу.
4. Історія форм майбутнього часу.
5. Історія форм умовного способу.
6. Інфінітив. Супін. Дієприкметник. Дієприслівник.

II. Практична частина.

1. У поданих дієсловах визначте формотворчі основи (основу інфінітива й основу теперішнього часу). Укажіть клас дієслів. Прокоментуйте походження інфінітивів на **-чи**.

Мочи, мазати, ваноути, плести, ут'їшати, мести, течи, стояти, р'їзати, кричати, чоути, казати, т'їасти, беречи, везти, с'їхноути, с'їчи, троути, обоути, стричи, писати, ставити, м'їрзноути, вел'їти, плавати, крыти, ум'їти, волочи.

2. Прокоментуйте з погляду походження відомі в народній мові форми інфінітива.

Давати, берегчи, мочи, казати, стричи, ходит, печи, нести, могчи, текти, волокчи.

3. Використовуючи таблицю 1, зіставте староукраїнські та сучасні особові форми дієслів I класу **печи / пекти, мочи / могти**. Серед сучасних форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 1

Однина		
1 особа	пекоу	могоу
2 особа	печеши / печешь	можеши / можешь
3 особа	печеть / печеть	можеть / можеть
Множина		
1 особа	печемъ	можемъ
2 особа	печете	можете
3 особа	пекоутъ / пекоутъ	могоутъ / могоутъ
Двоїна		
1 особа	печев'ї	можев'ї
2 особа	печета	можета
3 особа	печете	можете

4. Використовуючи таблицю 2, зіставте староукраїнські та сучасні особові форми дієслів III класу **читати, казати**. Серед сучасних форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 2

Однина		
1 особа	читаю	кажоу
2 особа	читаєши / читаєшь	кажєши / кажєшь
3 особа	читаєть / читаєтъ	кажєть / кажєтъ
Множина		
1 особа	читаємъ	кажємъ
2 особа	читаєте	кажєте
3 особа	читають / читаютъ	кажоуть / кажоутъ
Двоїна		
1 особа	читаєвѣ	кажєвѣ
2 особа	читаєта	кажєта
3 особа	читаєте	кажєте

5. Використовуючи таблицю 3, зіставте староукраїнські та сучасні особові форми дієслів IV класу **ловити**, **просити**. Серед сучасних форм розмежуйте первинні і вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 3

Однина		
1 особа	ловлю	прошоу
2 особа	ловиши / ловишь	просиши / просишь
3 особа	ловить / ловитъ	просить / проситъ
Множина		
1 особа	ловимъ	просимъ
2 особа	ловите	просите
3 особа	ловятъ / ловятъ	просятъ / просятъ
Двоїна		
1 особа	ловивѣ	просивѣ
2 особа	ловита	просита
3 особа	ловите	просите

6. Використовуючи таблиці 1, 2 та 3, прокоментуйте сучасні діалектні форми теперішнього часу дієслів, визначаючи клас, особу і число. Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Думам, (воні) сидеть, співа, сп'ю, просят, плає, береть, текут, думат, отпускáву, питєш, идєть, (йоні) ходєть, пхáу, дбáйш, стáвят, їздю, топ'ю, бліскат, рахúву, бáче, сúдит, (воні) держєть, глáдю, забирáш, рób'ят, прóсе, позирáт, стригúт, мóжєть, лáзю, читáш, мáвут, стерегúть, гадáм, чúву, вóзють, мóв'ят, корм'ю, тóп'ять, мостю, вінчáєть, балáка, тремтю, дúмаш, (воні) кúрєть, дúма, стáв'ю, свистю, хвáле, питєш, (воні) рób'є, сіву, обідаєт, поробляйш, волокúть, забирáш, сикú, нóсють, круте, волоку, поливám, знáву, круте, помагáт, нóсе, прося, трáвят, бáв'ят, кідам, мýсе, летю, тку, складáш, (він) бáчєть, копé, чістю, лóв'ять, тóчуть, (йоні) вáрєть, лов'ю.

7. Пригадайте, від яких дієслів і за якою схемою у праслов'янській мові утворювався простий аорист. Використовуючи таблицю 4, прокоментуйте відомі з давніх східнослов'янських пам'яток форми простого аориста дієслів **нести**, **печи**.

Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 4

Однина		
1 особа	несъ	пекъ
2 особа	несе	пече
3 особа	несе / несеть	пече / печеть
Множина		
1 особа	несомъ	пекомъ
2 особа	несете	печете
3 особа	несоу	пекоу
Двоїна		
1 особа	несовѣ	пековѣ
2 особа	несета	печета
3 особа	несете	печете

8. Пригадайте, від яких дієслів і за якою схемою у праслов'янській мові утворювалися архаїчний сигматичний аорист, новий сигматичний аорист.

Використовуючи таблицю 5, прокоментуйте відомі з давніх східнослов'янських пам'яток форми різних типів сигматичного аориста дієслів **ходити**, **нести**. Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 5

	Архаїчний сигматичний аорист	Новий сигматичний аорист
Однина		
1 особа	ходихъ	несохъ
2 особа	ходи	—
3 особа	ходи / ходить	—
Множина		
1 особа	ходихомъ	несохомъ
2 особа	ходисте	несосте
3 особа	ходиша / ходише / ходихоу	несоша / несоше / несохоу
Двоїна		
1 особа	ходиховѣ	несоховѣ
2 особа	ходиста	несоста
3 особа	ходисте	несосте

9. Використовуючи таблиці 4 та 5, письмово продієвідмінійте в усіх можливих типах аориста дієслова **ловити**, **плести**, **давати**, **стричи**, **зъвати**, **течи**, **казати**, **вести**. Запишіть й можливі паралельні форми.

10. Пригадайте, від яких формотворчих основ і за якою схемою у праслов'янській мові утворювався імперфект.

Використовуючи таблицю 6, прокоментуйте відомі з давніх східнослов'янських пам'яток форми імперфекта дієслів I класу **нести**, **стричи**.

Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

Таблиця 6

Однина		
1 особа	несахъ	стрижахъ
2 особа	несаше	стрижаше
3 особа	несаше / несашеть	стрижаше / стрижашеть
Множина		
1 особа	несахомъ	стрижахомъ
2 особа	несашете / несаште	стрижашете / стрижаште
3 особа	несахоу / несахоутъ	стрижахоу / стрижхоутъ
Двоїна		
1 особа	несаховѣ	стрижаховѣ
2 особа	несашета / несашта	стрижашета / стрижашта
3 особа	несашете / несаште	стрижашете / стрижаште

11. Використовуючи таблицю 7, прокоментуйте відомі з давніх східнослов'янських пам'яток форми імперфекта дієслів IV класу ловити, носити. Розмежуйте первинні і вторинні форми, укажіть причини виникнення вторинних форм.

З'ясуйте причину чергувань приголосних у кінці дієслівних основ лови- > лова'-, носи- > нош-.

Таблиця 7

Однина		
1 особа	ловлахъ	ношахъ
2 особа	ловлаше	ношаше
3 особа	ловлаше / ловлашеть	ношаше / ношашеть
Множина		
1 особа	ловлахомъ	ношахомъ
2 особа	ловлашете / ловлаште	ношашете / ношаште
3 особа	ловлахоу / ловлахоутъ	ношахоу / ношахоутъ
Двоїна		
1 особа	ловлаховѣ	ношаховѣ
2 особа	ловлашета / ловлашта	ношашета / ношашта
3 особа	ловлашете / ловлаште	ношашете / ношаште

12. Використовуючи таблиці 6 та 7, письмово продієвідмінійте в імперфекті дієслова любити, плести, мочи, ходити, течи, котити, вести, ломити, просити. Записуйте й можливі паралельні форми.

13. Використовуючи таблицю 8, прокоментуйте розвиток в українській мові форм перфекта.

Таблиця 8

	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
Однина			
1 особа	ходилъ ксмь	ходила ксмь	ходило ксмь
2 особа	ходилъ кси	ходила кси	ходило кси
3 особа	ходилъ ксть	ходила ксть	ходило ксть
Множина			
1 особа	ходили ксмъ	ходили ксмъ	ходила ксмъ
2 особа	ходили ксте	ходили ксте	ходила ксте
3 особа	ходили соутъ	ходили соутъ	ходила соутъ
Двоїна			
1 особа	ходила ксвѣ	ходилѣ ксвѣ	ходилѣ ксвѣ
2 особа	ходила кста	ходилѣ кста	ходилѣ кста
3 особа	ходила ксте	ходилѣ ксте	ходилѣ ксте

14. Використовуючи таблицю 9, прокоментуйте розвиток в українській мові форм плюсквамперфекта (на прикладі форм чоловічого роду).

Таблиця 9

	Давні форми	Нові форми
Однина		
1 особа	ходилъ вѣхъ (вѣхъ)	ходилъ былъ ксмь
2 особа	ходилъ вѣше (вѣ)	ходилъ былъ кси
3 особа	ходилъ вѣше (вѣ)	ходилъ былъ ксть
Множина		
1 особа	ходили вѣхомъ (вѣхомъ)	ходили были ксмъ
2 особа	ходили вѣсте (вѣсте)	ходили были ксте
3 особа	ходили вѣхоу (вѣша)	ходили были соутъ
Двоїна		
1 особа	ходила вѣховѣ (вѣховѣ)	ходила была ксвѣ
2 особа	ходила вѣста (вѣста)	ходила была кста
3 особа	ходила вѣсте (вѣсте)	ходила была ксте

15. Використовуючи таблиці 4–9, прокоментуйте з погляду походження засвідчені в пам'ятках дієслівні форми минулого часу. Укажіть особу й число, запропонуйте точний сучасний переклад поданих конструкцій.

1. тѣ послове оучинили межы нами перемирьк. 2. рече имъ ольга. 3. заплатихъ азъ вси тоти више писаніи пинѣзи. 4. неспахоутъ ко на носилѣхъ. 5. одинъ ногами топталъ а другыи рогама болъ. 6. оумыкнвахоу оу воды дѣвицѣ. 7. творихъ трызноу мѣжеви свокмоу. 8. рекоша же деревлане. 9. онъ заставилъ свок село. 10. собраша от двора два волы. 11. перво село продали были ксмо мещаном. 12. вси печаловахоу и желахоу. 13. конь диких своима рѣкама свѣзалъ ксмь. 14. голоуен полетѣша въ гнѣзда свога. 15. то поле што продалъ былъ епистолию. 16. людикъ вси велахоу прочистити.

17. лютын звѣрь скочилъ ко мнѣ на бѣдры. 18. присла князь посолъ свои. 19. тотъ бѣше шелъ инемъ поутемъ. 20. вызвали ксемо братаньца. 21. когда придоша киквоу. 22. мнози же отхожахоу от позора. 23. сынъ почалъ недостатокъ тѣрпѣти. 24. ходихоу киевоу князи. 25. в черниговѣ дѣбалъ ксѣмь. 26. послаша к ользѣ с поклономъ. 27. и передъ тымъ посылали были ксемо до васъ нашего посла. 28. хожахоу по заповѣдемъ божимъ. 29. с коня много падахъ. 30. далъ ксѣмь слоузѣ своѣмоу дворище. 31. приходили-смо икъ дорозѣ котора поворачает на кикв. 32. тихъ овецъ на мене стало семеро. 33. вхопилъ былъ кю климъ. 34. повьргоша ихъ. 35. избрахомъ себе два дни. 36. прииде прѣд нами нашъ вѣрныи слоуга. 37. галци свою рѣчь говоряхоу. 38. бѣше бо моужь твои акн волкъ. 39. приложихомъ от нашего имѣнїа. 40. носѣше же кмоу и подаваше оконьцемъ. 41. кгда сѣа начахоу капати и помиловаше ихъ. 42. и брака оу нихъ не бываше.

16. Використовуючи таблиці 8 та 9, прокоментуйте з погляду походження відомі в південно-західних говорах дієслівні форми минулого часу. Укажіть особу й число, доберіть точні літературні відповідники до поданих конструкцій.

Ужé-сте мину́ли, ши́ов-ісь доро́гов, ту́та-м пу́сіяла, писáла-м бу́ла вам, то́-сьмо бра́ли, чу́ла-м ту ба́йку, іскри-м зубáчив, го́луву-сь стрáтив, абі́-сте засві́дчили, ще-с е́дén раз пішо́в, наляка́ли-смо те́бе вче́ра, бу́ла-м во́вну пря́ла, стра́шно-м ся застуді́в, ви́гнав-им ню з до́му, абі́-сте сі не злості́ли, ході́в-ис ід це́ркві, со́бі-м ви́гляда́ла, но́ги-сте мі́ли, ужé-м перестуді́ласи, бо-м тя ви́діла, што́-сте хті́ли, трóха-м сі при́пизні́в, в селі́-м го уві́дів, ка́зав-’есь нам бу́ти, боя́ла-м си тя мі́цно, вче́ра-сь приході́ла, та́к-им набі́диласи, у війну́-смо роді́ли, упáв-ісь був знóву.

17. Доберіть точні літературні відповідники до поданих діалектних конструкцій, прокоментуйте з погляду походження наявні в західноукраїнських говорах дієслівні форми майбутнього часу.

Меш їсти зу́пу, буду́ фáйно платі́в, ба́читимо його́ знóв, будéш ся жені́в, як мéте йти д це́ркві, будéмо робі́ли то ра́зом, учі́тим тво́його́ сі́на, мéмо ві́діти го за́втра, співа́тимо мі́цно, будéмо збера́ли гру́шки, мут знáти мня на́вік, то всьо мéмо чу́ти, ході́тим у шкóлу, бу́ду писáла в Га́ме́рику.

18. Використовуючи таблицю 10, прокоментуйте розвиток в українській мові форм умовного способу.

Таблиця 10

	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
Однина			
1 особа	ХОДИЛЪ БЫХЪ	ХОДИЛА БЫХЪ	ХОДИЛО БЫХЪ
2 особа	ХОДИЛЪ БЫ	ХОДИЛА БЫ	ХОДИЛО БЫ
3 особа	ХОДИЛЪ БЫ (БЫСТЬ)	ХОДИЛА БЫ (БЫСТЬ)	ХОДИЛО БЫ (БЫСТЬ)

Множина			
1 особа	ХОДИЛИ БЫХОМЪ	ХОДИЛЫ БЫХОМЪ	ХОДИЛА БЫХОМЪ
2 особа	ХОДИЛИ БЫСТЕ	ХОДИЛЫ БЫСТЕ	ХОДИЛА БЫСТЕ
3 особа	ХОДИЛИ БЫША	ХОДИЛЫ БЫША	ХОДИЛА БЫША
Двоїна			
1 особа	ХОДИЛА БЫХОВЪ	ХОДИЛЪ БЫХОВЪ	ХОДИЛЪ БЫХОВЪ
2 особа	ХОДИЛА БЫСТА	ХОДИЛЪ БЫСТА	ХОДИЛЪ БЫСТА
3 особа	ХОДИЛА БЫСТЕ	ХОДИЛЪ БЫСТЕ	ХОДИЛЪ БЫСТЕ

19. Використовуючи таблицю 10, прокоментуйте з погляду походження відомі в південно-західних говорах дієслівні форми умовного способу. Укажіть особу й число, доберіть точні літературні відповідники до поданих конструкцій.

Віділа би-м тя, спали-сте бих удома, би-м дав му вівці, я бих пішов, мусіли бій-смо вертатиси, заснув-ем бых, догна́ли бій-сте нас, би-с відів мня вчѐра, ходили-смо бих домів, доберáлиси бій-смо три дни, носыв бых то вік, тепѐрь бій-сме пішли́, читáв би-м ту кніжку.

ТЕМА 12. ВИТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

I. Теоретична частина.

1. Загальна характеристика прикметників у мові східних слов'ян найдавнішого періоду.
2. Найдавніша система прикметникових форм.
3. Членні прикметники.
4. Ступенювання прикметників.

II. Практична частина.

1. Використовуючи таблицю 1, прокоментуйте тенденції у відмінюванні іменних прикметників твердої групи.

Таблиця 1

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	добръ	добро	добра
Р.	добра		добры
Д.	доброу		добрѣ
З.	добръ	добро	доброу
О.	добръмь		доброю
М.	добрѣ		добрѣ
Множина			
Н.	добрн	добра	добры
Р.	добръ		добръ
Д.	добромъ		добрамъ
З.	добры	добра	добры
О.	добры		добрами
М.	добрѣхъ		добрахъ
Двоїна			
Н. – З.	добра	добрѣ	добрѣ
Р. – М.	доброу		доброу
Д. – О.	добрама		добрама

2. Використовуючи таблицю 2, прокоментуйте тенденції у відмінюванні іменних прикметників м'якої групи.

Таблиця 2

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	синь	сине	синѧ
Р.	синѧ		синѣ
Д.	синю		сини
З.	синь	сине	синю
О.	синьмь		синею
М.	сини		сини

Множина			
Н.	сини	синѧ	синѣ
Р.	синь		синь
Д.	синемъ		синѧмъ
З.	синѣ	синѧ	синѣ
О.	сини		синѧми
М.	синихъ		синѧхъ

Двоїна			
Н. – З.	синѧ	сини	сини
Р. – М.	синю		синю
Д. – О.	синема		синѧма

3. Використовуючи таблиці 1 та 2, а також зразки відмінювання іменників (див. відповідну тему), провідмінійте подані словосполучення.

Молодъ братъ, высокъ домъ, велико болото, високо дерево, моудра кънига, добра дъчи.

4. Підготуйте розповідь про історичну долю іменних прикметників в українській мові. Де вони вживані в сучасній українській мові?

5. Зіставте найдавніший (таблиця 3) та пізніший (таблиця 4) варіанти відмінювання членних прикметників твердої групи. Прокоментуйте зміни у формах прикметників.

Таблиця 3

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	добръ и	добро ꙗ	добра ѧ
Р.	добра ꙗго		добры ꙗѣ
Д.	доброу ꙗмоу		добрѣ ꙗи
З.	добръ и	добро ꙗ	доброу ю
О.	добрѣмъ имъ		доброю ꙗю
М.	добрѣ ꙗмъ		добрѣ ꙗи
Множина			
Н.	добрѣ и	добра ѧ	добры ѣ
Р.	добръ ихъ		добръ ихъ
Д.	добрѣмъ имъ		добрѣмъ имъ
З.	добры ѣ	добра ѧ	добры ѣ
О.	добры ими		добрами ими
М.	добрѣхъ ихъ		добрахъ ихъ
Двоїна			
Н. – З.	добра ѧ	добрѣ и	добрѣ и
Р. – М.	доброу ꙗю		доброу ꙗю
Д. – О.	добрама ѧма		добрама ѧма

Таблиця 4

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	добрыи	доброк	добрага
Р.	добраго		добрыѣ (-оѣ)
Д.	добромоу		добрѣи (-ои)
З.	добрыи	доброк	доброую
О.	добрыимь (-ымь)		доброю
М.	добримь (-ѣмь)		добрѣи (-ои)
Множина			
Н.	добрини	добрага	добрыѣ
Р.	добринихъ (-ыхъ)		
Д.	добринимъ (-ымъ)		
З.	добрыѣ	добрага	добрыѣ
О.	добрини (-ими)		
М.	добринихъ (-ыхъ)		
Двоїна			
Н. – З.	добрага	добрѣи	добрѣи
Р. – М.	доброую (-ою)		
Д. – О.	добринима (-ыма)		

6. Зіставте пізніший (таблиця 4) варіант відмінювання членних прикметників твердої групи із сучасними формами цих прикметників. Серед сучасних форм розмежуйте первинні та вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

7. Зіставте найдавніший (таблиця 5) та пізніший (таблиця 6) варіанти відмінювання членних прикметників м'якої групи. Прокоментуйте зміни у формах прикметників.

Таблиця 5

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	синь и	сине к	синга га
Р.	синга кго		синѣ кѣ
Д.	синю кмоу		сини ки
З.	синь и	сине к	синю ю
О.	синьмь имь		синею кю
М.	сини кмь		сини ки
Множина			
Н.	сини и	синга га	синѣ ѣ
Р.	синь ихъ		
Д.	синемъ имъ		
З.	синѣ ѣ	синга га	синѣ ѣ
О.	сини ими		
М.	синихъ ихъ		
Двоїна			
Н. – З.	синга га	сини и	сини и
Р. – М.	синю кю		
Д. – О.	синема има		

Таблиця 6

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	синии	синек	сингага
Р.	синего		синеѣ
Д.	синемоу		синей
З.	синии	синек	синюю
О.	синнимь (-имь)		синею
М.	синемь		синей
Множина			
Н.	синии	сингага	синѣѣ
Р.	синнихъ (-ихъ)		
Д.	синнимъ (-имъ)		
З.	синѣѣ	сингага	синѣѣ
О.	синними (-ими)		
М.	синнихъ (-ихъ)		
Двоїна			
Н. – З.	сингага	синии	синии
Р. – М.	синюю (-єю)		
Д. – О.	синнима (-има)		

8. Зіставте пізніший (таблиця 6) варіант відмінювання членних прикметників м'якої групи із сучасними формами цих прикметників. Серед сучасних форм розмежуйте первинні та вторинні, укажіть причини виникнення вторинних форм.

9. Провідмініайте подані словосполучення із членими прикметниками (за пізнішим варіантом відмінювання).

Доврин соусѣдъ, смѣлын сынъ, мудрага сестра, синии цвѣтъъ, синек небо, сингага вода.

10. Прокоментуйте сучасні діалектні форми прикметників в однині.

Н. в.: *добрій вечір, вікший за батька, вчерашний день, братовий син, говоркі человек, старіший од мене, рідній брат, вороні конь, боязліви хлопец, літний вечір, гарніций за тебе, чоловіковий брат, дорокший за золото, гярній дім, велики погреб, віиший ростом, батьковий товариш, послідний раз, замóжній сусід, наменчий брат, попóвий лан, польскі король, добрая душа, познійша порá, сїная цвітка, доброе слово, сїнее море, добреє дитя, довгой село, малóе горе, жóвтой зёрно;*

Р. в.: *дóброго чоловіка, рáннего чосника, вчорáшного хліба, до мéншо сїна, без сїнего нéба, до молодóй жўнкі, з дóбреї во́лі, з рáнней весні, з учерáшней сметáни, до польскеї граници, ко́ло лóвкой дєвки;*

Д.–М. в.: *співáв малóм сїнови, дав блїжнєму рóдичу, бáчу на сїньом нéбови, сказáв старішї сестрї, понїс чужєї людїни, дав рўдної мáтери, занесї тий рáнней птáщици;*

О. в.: *з жонóю лукавею, веснóю рáннею, з малéй дитїною, за дóброй жўнкой, за старéю хáтею, під чóрнов бривóв, з дóбром сусідком.*

ФОРМА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Форма підсумкового контролю успішності студента – екзамен, що має форму контрольного тестування за змістом усього курсу.

Студенти, які упродовж двох семестрів набрали 75 і більше балів, екзамен не складають.

ПРОГРАМА ПІДГОТОВКИ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Предмет, завдання і значення курсу історії української мови.
2. Синхронія і діахронія у вивченні мови.
3. Зв'язок історії мови з іншими науками.
4. Джерела відомостей про історію української мови.
5. Історико-лінгвістичні дослідження в українському мовознавстві.
6. Зовнішні причини розвитку мови.
7. Внутрішні стимули розвитку мови.
8. Проблема українського етно- та глотогенезу.
9. Проблема періодизації історії української мови.
10. Історія виникнення писемності та першої літературної мови у східних слов'ян.
11. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Історико-типологічні риси української мови.
12. Причини, типи звукових змін та їхні наслідки для розвитку системи мови.
13. Найдавніші звукові зміни ранньопраслов'янського періоду.
14. Фонетичні явища, зумовлені дією закону відкритого складу.
15. Палаталізація приголосних у сполуках із *j.
16. Перша перехідна палаталізація задньоязикових.
17. Друга перехідна палаталізація задньоязикових.
18. Третя перехідна палаталізація задньоязикових.
19. Фонетична система протосхіднослов'янських діалектів на кінець VIII ст.
20. Перші власне східнослов'янські фонетичні зміни IX ст. – початку XI ст.
21. Зміна початкового *je в *o.
22. Зміна носових голосних ротливими.
23. Ранні рефлекси *ě (ѣ).
24. Розвиток повноголосся. Рефлекси початкових *or, *ol.
25. Виникнення фарингального [ɣ].
26. Фонетична система протоукраїнських говорів на початок XI ст.
27. Позички редукованих у праслов'янській мові та в простосхіднослов'янських діалектах.
28. Рефлекси сильних і слабких редукованих у староукраїнській мові.
29. Наслідки занепаду редукованих у системі голосних.
30. Рефлексація давніх *o, *e в ново закритих складах.
31. Поява нових груп приголосних.
32. Спрощення в нових групах приголосних.
33. Асимілятивні зміни в нових групах приголосних. Оглушення кінцевих дзвінких приголосних. Асиміляція звука [й] і поява подовжених приголосних.
34. Дисимілятивні зміни в нових групах приголосних.
35. Утрата звука [л]. Умови зміни [л] на [љ].
36. Депалаталізація приголосних.
37. Історія голосного, що позначався літерою ѣ.

38. Зближення голосних **и** та **ы**. Розвиток звукосполук **гы, кы, хы**.
39. Ствердіння приголосних перед **є**.
40. Позиційні зміни голосних.
41. Утрата голосного на початку слова. Протеза.
42. Причини і напрями змін морфологічного рівня.
43. Становлення граматичних категорій іменника.
44. Історія формування сучасної української системи відмінювання іменників.
45. Розмежування особових та неособових займенників у староукраїнській мові.
Морфологічні та синтаксичні ознаки особових та неособових займенників.
46. Особливості відмінювання особових та зворотного займенників.
47. Становлення предметно-особових займенників.
48. Формування сучасної парадигми неособових займенників.
49. Граматичні категорії дієслова в історії слов'янських мов.
50. Структурні класи дієслів.
51. Історія форм теперішнього часу.
52. Історія форм минулого часу.
53. Історія форм майбутнього часу.
54. Історія форм умовного способу.
55. Інфінітив. Супін.
56. Дієприкметник. Дієприслівник.
57. Загальна характеристика прикметників у мові східних слов'ян найдавнішого періоду.
58. Найдавніша система прикметникових форм.
59. Членні прикметники.
60. Ступенювання прикметників.

ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.

Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / [М. А. Жовтобрюх та ін. – К. : Вища шк., 1980. – 319 с.

Історична граматики української мови : підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. – К. : Радян. шк., 1980. – 510 с.

Історія української мови. Морфологія / М. А. Жовтобрюх та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.

Історія української мови. Фонетика / В. В. Німчук (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.

Колоїз Ж. Історична граматики української мови : практичний довідник / Ж. Колоїз. – Кривий Ріг, 2014. – 76 с.

Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 248 с.

Леснова В. В. Історична граматики української мови : навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форм навчання / В. В. Леснова, А. О. Найрулін. – вид. 2-е, доп. – Луганськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. – 168 с.

Павленко Л. П. Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. П. Павленко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 208 с.